ÎNSEMĂNĂRI PE CĂRȚILE DE CULT DIN CRIȘANA (SECOLELE XVII-XVIII). DE LA PARATEXT LA FILE DE ISTORIE

Lia-Ramona VLAD (LUPU)*

Abstract: *Notes on cult books in Crișana region (XVII-XVIII centuries). From paratext to history files¹.* The period, subject of this study, was a particularly tormented one for the history of Transylvania and consequently for Crișana region. On a background dominated by the desire for ideological affirmation, ethnicities, the book is portrayed as a companion for a bright, effervescent and brighter century than the previous ones. The clear proof that authentic values overcame time is the fact that, in all of Crișurilor region, thousands of prints and manuscripts are a testimony of the Romanian culture in these places and illustrates the central points of Romanian enlightenment. Another important aspect, which provides books with documentary value, is represented by the notes on their files. They often provide historical, religious, literary and artistic data of great importance. Based on these coordinates I'll study here, trying to pointing out the importance of these notes through the data analysis they provide, but also, from a linguistic point of view, the notes represent sequences that make up a communicational unity with informative role. Another side that will be pursued is that of the information they convey, because written down in books by people, the marginal notes tell us a lot about their lives and past, leading to forms of mentalities expressions through books and through the book universe which it shapes anywhere it is present. Also it should not be forgotten that notes offer the most diverse testimonies from books destination, their role in enlightenment, to the names of the initiates that shared its teachings. Last but not least, because it assumes parts of individual and collective memory e.g. "to be

* PhD Student, Faculty of Orthodox Theology „Justinian Patriarch”, at University of Bucharest, Bucharest, Romania.

¹ Studiu redactat sub îndrumarea Pr. Prof. Univ. Dr. Mihail-Simion Săsăujan, care și-a exprimat acordul pentru publicare.

known” formulas, the information they contain constitute existential landmarks that lead to an unrepeatable reality.

Keywords: *period, manuscripts, books, religious, notes.*

Introducere

Perioada care face obiectul prezentului studiu, a fost una deosebit de frământată pentru istoria Transilvaniei și implică a regiunii geografice a Crișanei. În contextul istoric dominat de dorința de afirmare ideologică a națiunilor s-a profilat cartea ca însoțitor al unui secol efervescent și mai luminat decât cele precedente. Numeroasele tipărituri și manuscrise din această parte de țară sunt mărturie a culturii românești și ilustrează coordonatele locale ale iluminismului românesc.

Tipăriturile și manuscrisele, care au circulat în Crișana în secolele XVII-XVIII, s-au bucurat de grija specială a comunităților parohiale, fără de care noi nu am fi putut intra în posesia lor. Ele vin să dea mărturie despre două veacuri de istorie și spiritualitate creștină și să ateste dorințele românilor de aici de a-și trăi viața înconjurați de cărți bisericești, acestea având nu doar un rol primar liturgic, ci și unul cultural-social esențial pentru cotidianul colectiv din acele timpuri.

Unul dintre aspectele cele mai importante, care oferă cărților vechi liturgice valoare documentară, este reprezentat de însemnările existente pe filele lor.

Fenomenul generat de însemnările de pe filele manuscriselor și a cărților are o vechime considerabilă, iar amploarea lui a dat naștere unor categorii speciale de surse istorice sugestive în vederea cunoașterii unei epoci. Valoarea însemnărilor ca sursă istorică depinde de timp și spațiu, de specificul unei societăți într-o anumită etapă, de raportarea la numărul și valoarea altor surse istorice².

Spre exemplu, unele particularități religioase, istorice, sociale și culturale ale societății românești din Crișana secolelor XVII-XVIII, apar evidențiate în cadrul însemnărilor de pe cărțile care au circulat pe acest teritoriu. Chiar dacă datele prezentate sunt uneori lapidare, ele rămân mărturii documentare de valoare în conturarea istoriei locale.

² Marieta ADAM CHIPER, *Vechi însemnări românești ca izvor istoric*, București, Edit. Silex, 1996, p. 11.

Însemnările prezintă o arie de cercetare care poate completa tabloul istoriografic social, economic și cultural al timpului. Chiar dacă se caracterizează prin subiectivism, prezența lor în structura cărții, însoțind textul în decursul timpului, invită la descifrare, mai ales pentru de a vedea ceea ce vor să transmită dincolo de textul scris.

De asemenea, însemnările pot fi considerate izvoare primare pentru studiile antropologice, deoarece ambii, atât omul cât și cartea, sunt călători nedespărțiți în trecerea prin această lume și viață. Trecute pe marginea cărților de către oameni, aceste însemnări spun multe despre trecutul și viețile acestora, conducând și la forme de exprimare a mentalităților prin carte și prin universul livresc pe care cartea îl conturează oriunde este prezentă. Însemnările creează un liant între oamenii de mult dispăruți și sfera preocupărilor acestora, perceput distinctiv în funcție de potențialul intelectual care le permitea să observe evenimentele trăite. Ele dezvăluie o lume din viața de altădată care se zărește palid dincolo de eșafodajul textului și recompune trăiri individuale, familiale, comunitare.

Autorii însemnărilor sunt buni observatori ai realităților pe care le consemnează într-o manieră proprie prin date, care, deși nu reușesc tot timpul să redea actul istoric în ansamblul său, mijlocesc contactul cu viața cotidiană, iar reunite devin un imens jurnal colectiv al istoriei noastre, o istorie consemnată de cei mici și neînsemnați.

În lumina însemnărilor de pe vechile cărți de cult românești se conturează dimensiunea culturală și morală a cărții, care în perioada amintită se bucura de o considerație deosebită, existând convingerea că și generațiile viitoare vor nutri aceeași grijă față de carte - o adevărată punte de legătură între oameni, spațiu și timp. Exista certitudinea că însemnările, odată trecute pe filele cărților, deveneau nu doar registre biografice, locuri pentru consemnarea evenimentelor și fenomenelor sau de notare a numelui posesorului, ci că ele urmau să străbată timpul și că nu vor fi uitate, fapt întărit prin formule specifice, devenite laitmotiv, „să se știe că...”, „să se știe când...”.

Nu în ultimul rând, pentru că își asumă părți ale memoriei colective și individuale în formule de tipul „ca să se știe”, însemnările trebuie privite și ca repere existențiale care exprimă momente irepetabile, frânturi

de suflet, ferecate în cuvinte, care aduc mai aproape de noi figurile micilor cronicari.

În studiul prezent propun o analiză tematică a unora dintre însemnările identificate de cunoscutul cercetător Florian Dudaș pe cărțile de cult românești care au circulat în aria geografică a Țării Bihorului, în secolele XVII-XVIII³ și o înțelegere contextuală istorică - culturală a acestora.

1. Semnificația lingvistică a însemnărilor de pe cărțile de cult: paratexte care însoțesc și relaționează cu textul de bază al cărții

Din punct de vedere lingvistic, însemnările de pe vechile cărți de cult pot fi definite ca secvențe care alcătuiesc o unitate comunicatională cu rol informativ și îndeplinesc cele șapte standarde ale textului: coeziune, coerență, intenționalitate, acceptabilitate, informaționalitate, situaționalitate și intertextualitate⁴.

Datorită faptului că se înscriu în categoria corpurilor textuale care se intersectează cu textul de bază al cărții sau al manuscrisului, însemnările pot fi considerate paratexte, adică producții discursive care însoțesc textul cărții și care sunt investite cu anumite grade de reprezentare a cărții actualizate odată cu lecturarea și interpretarea⁵.

Paratextul nu face altceva decât să înconjoare textul, să îl prelungească cu scopul de a-l prezenta, de a-i asigura materialitatea, receptarea și consumul în forma cărții⁶.

Fiecare însemnare intervine prin nivelul și specificul său de comunicare atât în constituirea structurii unei cărți, cât și în mecanismul receptării ei, prin faptul că relaționează cu textul de bază, îl exploatează pentru a-l pune în valoare, pentru a informa, pentru a convinge și a argumenta⁷.

³ Florian DUDAȘ, *Vechi tipărituri românești din Țara Bihorului*, I, Timișoara, Edit. de Vest, 2007.

⁴ Paul CORNEA, *Introducere în teoria lecturii*, București, Edit. Minerva, p. 15.

⁵ Philippe LANE, *Periferia textului*, Iași, Edit. Institutul European, 2007, p. 11.

⁶ *Ibidem*, p. 15.

⁷ Teodora FÎNTÎNARU, *Însemnări pe cărți ca formă de paratextualitate*, disponibil pe: [http:// www.diacronia.ro>indexig>details](http://www.diacronia.ro/indexig>details) (accesat la: 26.06.2019).

Uneori, relaționarea unor însemnări cu textul de bază al cărții este directă, sub forma unui comentariu care face trimitere la acesta. Un exemplu concludent este o însemnare de pe fila 179 a exemplarului de la Brustuei a unui *Evangelhilar românesc* (Brașov, 1561): „Îmblamu toți creștinii să ceremu Duhul sf(ă)ntu, cu elu depreună credență, dere(a)ptă, când vuvomu noui trece di(în) această lume (...)”⁸.

Alteori, această relaționare este indirectă, fără aprecieri directe asupra conținutului cărții, oferind informații privitoare la proprietarii cărților sau la eforturile de achiziționare ale acestora. Un exemplu în acest sens este însemnarea din 12 martie 1783 de pe exemplarul copistului peregrin Ioan Muncăceanul al *Cărții românești de învățatură – Cazania mitropolitului Varlaam* (Iași, 1643): „Această Cazanie o am cumpărat eu, Popa Iova din Somoșcheș, cu 3 căbele și jumătate de grâu de la Pavel Popovici, în 1783, martie 12”⁹. În același exemplar există pe filele 32 și 33 o altă însemnare legată de prețul de achiziție al cărții: „Eu, Vasile Popovici din Bochia, am dat pe Cazania aceasta 11 zloți, în Sibiu, în anul 1809 de la Hristos”¹⁰. Din exemplarul de la Bixad al *Cazaniei* aflăm de pe filele 141-151 că: „Această carte, anume Ucitelnă, o au cunpărat Dănilă din Bicsad pre ce parte au luat din Tur [de] (l)a soro-sa, că auluat numai 20 de florinți, iară alalți 15 florinți am dat eu, PopaIacob, a neștor oameni din neste serecuste a lui Burduc Ioan 9 florinți și a lui Băieș Grigor(e) și a alt(o)r oameni și au pusu în besa(ri)ca Bicsadului pântru păcatele și a tot rodul lor. D(u)mnezeu Svînț(i) Sa se-i scrie în Cartea vieței, se hie în număr cu înjerii”. Exemplarul de la Coroi are o însemnare pe filele 2-11 din care reiese că: „...eu, protopopul Dimitrie... din Pocei a am dat în mâna lui Popovici Mihai, în vidicul Beliului, din Coroi, ca să...cu zece florinți (...)”¹¹.

Ultimul tip de relaționare vizează o înscriere a însemnării în alt registru, fără legătură cu textul de bază. Chiar dacă acest tip de însemnări nu oferă informații directe sau indirecte despre cartea suport care le găzduiește, ele descriu crâmpie ale vieții sociale și cotidiene a oamenilor dintr-un anumit moment istoric determinate, spre exemplu, de fenomene

⁸ Florian DUDAȘ, *Vechi tipărituri românești din Țara Bihorului*, I, p. 16.

⁹ *Ibidem*, p. 43.

¹⁰ *Ibidem*, p. 45.

¹¹ *Ibidem*, p. 55.

meteorologice, etc. Astfel, ele sunt dependente de textul de bază în lipsa căruia nu se pot reprezenta și nu-și pot constitui o identitate proprie, dar nu explică nimic din conținutul acestuia, nu sunt prelungiri semantice care să ajute cititorul în decodarea lui și încalcă, în acest fel, regulile impuse de paratextualitate. În acest sens avem însemnarea exemplarului de la Oradea al *Paliei de la Orăștie* (1582), de pe fila 3: „*Annul 1770, ghenuarie în 7 zile, s-au arătat ceață roșie, ca și sângele, pe ceriu, de sara până la miazănoaptea*” sau pe cea de pe fila 2: „*An(ul) 1795. Toată iarna a fost un braț de fân [cu] 8 florinți, o vacă [cu] 6 florinți, 1 porc mare [cu] 1 florinț, o pâine [cu] 4 husăși, până la seceriș. Și în anul acela a fost o iarnă cât nu se poate spune tăria și cruzimea ei*”¹².

2. Însemnările de pe vechile cărți de cult: conținut și semnificație

Membrii comunităților, martori ai vremurilor de mult apuse, au ținut să consemneze evenimentele semnificative din viața lor, iar locul cel mai potrivit pentru a face acest lucru a fost pe filele cărților, singurele obiecte demne de a păstra memoria colectivă. Însemnările făcute de diferiți preoți ori cărturari îmbogățesc considerabil istoria cărții vechi, făcând legătura cu circulația ei, dar și cu evenimentele politice, religioase sau sociale despre care cartea a rămas astăzi singurul martor.

Însemnările existente prezintă informații despre autorii însemnărilor, proprietarii cărților, donații de cărți de cult, aspecte biografice, vizitații canonice ale episcopilor în eparhiile lor, reparații ale locașurilor de cult, evenimente istorice, fenomene meteorologice și epidemii care s-au abătut asupra comunităților, etc.

Autorii însemnărilor

Însemnările de pe filele cărților furnizează informații importante despre cei care le-au întocmit. De multe ori, ele aveau un autor moral și unul propriu-zis, copistul, care întocmea textul pe carte la cerere. Este vorba despre copiiștii de mănăstire, dieci, legători de carte care înainte de toate erau cititori, pentru ei lectura fiind obligatorie.

Proprietarii cărților

Exemplarul de la Homorog al Cazaniei lui Varlaam (Iași, 1643) conține o astfel de însemnare pe fila 327: „Eu, Popa Ion, am scris că

¹² *Ibidem*, p. 32.

această carte este a lui Popa Ion Sărăcsău unitu. Încă nu știe scrie bine, că acum învață”¹³.

Donații de cărți întru pomenirea veșnică a donatorului

Cu trecerea timpului, cartea a fost mai mult decât un obiect material, ea a reprezentat un liant comunitar, fapt dovedit de numeroasele danii de cărți. Însemnările menționează, adeseori, donațiile de cărți făcute de unii credincioși mai înstăriți anumitor biserici cu scopul de a fi pomeniți la sfintele altare după trecerea lor din această viață pământească.

Un astfel de exemplu este Cazania lui Varlaam (Iași, 1643), exemplarul de la Lugașul de Sus, care conține pe fila 198, o consemnare de donație: „Eu, Lupul Zaharie din sat(ul) Bârgău, dat-am această sfântă Evanghelie uceteală la biserica din Căndreni, care am cumpărat pe banii mei drepți și o am dat pomană pentru sufletul meu și a părinților mei și [a] soțului meu și a feciorilor mei. Și o am dat ca să fie [a] sfintei biserici în veci, unde este hramul Sfântului Nicolai, iară cine ar fura-o (...) 1781, fevr(uarie) 28 zile”¹⁴.

Pe filele 138-139 ale exemplarului din Cotiglet al unui Octoih (București, 1720), autorul consemnează: „Să să știe [că] această sf(â)ntă carte, anume Octoih, o au cumpărat Ioan Jurca pentru sufletul părinților și al lui și a fimei(i) BănaMiași [să] fi(e) pomanăși î(i) dată besereci(i) la Hidișel Nand”¹⁵.

O însemnare asemănătoare apare pe exemplarul de la Lugașul de Sus al Cazaniei lui Varlaam (Iași, 1643): „Eu, Lupul Zaharie din sat(ul) Bârgău, dat-am această sfântă Evanghelie uceteală la biserica din Căndreni (...)”¹⁶.

Pe fila 465 a exemplarului din Ciutelec al Îndreptării legii (Târgoviște, 1652) este consemnată donația unui membru ecleziastic: “Scriueu, Udriștediac, la tine frate Popa Teodor cum aceasta să ști și să nu să uite cum că această carte o dau ție să o duci la frați(i) de(n) Ardeal, această carte pre limba rumânească (...)”¹⁷.

¹³ *Ibidem*, p. 61.

¹⁴ *Ibidem*, p. 65.

¹⁵ *Ibidem*, p. 255.

¹⁶ *Ibidem*, p. 65.

¹⁷ *Ibidem*, p. 113.

Alte însemnări vorbesc despre actul de donație dar și despre scopul acesteia - acela de fi făcute rugăciuni și pomeniri permanente pentru sufletul donatorului răposat. Într-un exemplar de la Oradea al celor *Șapte Taine* (Iași, 1644): „*Această s(fântă) Pravilă este a lui Ioan Sevântăi, o au lăsat pomană moșul meu tatăl maicii Tecla, să-i fac pomenire la s(fântul) jârvelnic*”¹⁸.

Aspecte biografice (nașteri, botezuri, căsătorii, decese, etc.)

Aria însemnărilor cuprinde și cronici sumare de familie sau comunitare. Pe filele unui *Chiriadromion* (Alba Iulia, 1699) - exemplarul din Groșeni, apare o însemnare din anul 1719, care atestă că „(...) *Ioan (s-)au născut în luna noiembrie 26 de zile vâleat... și când l-au prins la oaste s-au strâns 7 preoți de au... cumpărat, în ziua îngerilor Mihail ș Gavr(i)il. Veleat 1719*”¹⁹.

Fila 63 a exemplarului de la Oradea a *Mărgăritarelor* Sf. Ioan Gură-de-Aur (București, 1691) cuprinde următoarea însemnare din anul 1729: „*Când au fost anul 1729 s-au născut Ion, pruncul lui Gheorghe...*”²⁰.

Un eveniment nefericit este consemnat pe fila 235 a exemplarului de la Vașcău al *Evangheliei învățătoare* (Mănăstirea Dealu, 1644). Din însemnarea ce datează din anul 1646, aflăm „*când au murit de ciumă. Leata G(ospod)nea H(ristove)*”²¹.

Filele unui Antologhion (Râmnic, 1705), exemplarul de la Mizieș surprind următorul text: „*Să se știe când au prins hărămia ce(a)de lotru, pă Nașu Dundașu din Cărpinetu, în luna august 10 zi(le)*”²².

Un *Liturghier* (Târgoviște, 1713), exemplarul de la Oradea, conține în paginile lui o însemnare ce are menirea de a marca pentru eternitate un eveniment semnificativ pentru autorul ei: „*Să se știe când s-au însurat Ioan Popovici, în luna februarie în unsprăzece zile*”²³.

Vizitații canonice ale episcopilor în eparhiile lor

Protopopul Simion consemnează pe fila 148 a exemplarului de la Oradea al *Mărgăritarelor* Sf. Ioan Gură-de-Aur (București, 1691) vizita episcopului Sinesie Jivanovici al Aradului: „*Amu scris eu, protopop(ul)*

¹⁸ *Ibidem*, p. 85.

¹⁹ *Ibidem*, p. 196.

²⁰ *Ibidem*, p. 159.

²¹ *Ibidem*, p. 83.

²² *Ibidem*, p. 244.

²³ *Ibidem*, p. 249.

*Sim(i)on din Peștișu când (...) au umblat vlădica Sinesie Jivanovici în vizitație în varmeje(a) Bihării și înpostul lui Simpetru au umblat pe Crișul Repede și înzu(a) de Simpetru au fo(st) în Lugajelu. 1759*²⁴.

Reparații ale locașurilor de cult

Pe fila 587 a *Îndreptarului legii* (Târgoviște, 1652), exemplarul de la Leheceni și Cărpinet, autorul consemnează amănunte privitoare la reparația bisericii: „*Eu, Popa Avram, avui bai cu satul Cărpenet și satul Leheceni să acopăr besereca, că mă ploaie în ea când slujesc și ziseră să [o] acoperim și noi, popii...*”²⁵.

Evenimente istorice

Unele însemnări redau aspecte istorice, urmărind reconstituirea unor situații politice, economice sau sociale prin confirmarea și completarea celorlalte surse istorice. Chiar dacă nu oferă informații istorice majore, aceste însemnări furnizează întregiri și precizări care nu se regăsesc în alte izvoare și reflectă, pe de altă parte, impactul provocat de acele evenimente asupra membrilor comunităților de credincioși.

Evenimentul istoric care se conturează în oglinda însemnărilor, este unul apăsător, trăit în mod direct.

O însemnare scrisă la începutul secolului al XVIII-lea, pe un exemplar al *Chiriadodromionului* (Alba Iulia, 1699) consemnează ocuparea Oradiei de către habsburgi (1692): „*Când au luat Oradea nemții, ani de la nașterea lui H(risto)s 1692 și scăpă Racolța de la Beciu și se duse sub Sătmăr în 1703*”²⁶.

Despre eliberarea Timișoarei de sub turci (1718) consemnează exemplarul de la Oradea al *Noului Testament* (Alba Iulia, 1648), care pe fila 6 are următoarea însemnare: „*Scris-am eu, Pop(a) Mihai, Scris-am când au luat nemții Temeșoara de l(a) turci, în anul de l(a) H(risto)s 1718, în luna lui octombrie în 8 zil(e)*”²⁷.

Răscola condusă de Pero Seghedinaț (1735) este consemnată în exemplarul din Chișineu Criș al unei Evanghelii (București, 1723): „*Să se știe cându au fost curuți la Herdeahigiu (Pădureni) de iau tăiat sârbii în 1735 atunci au murit popa Iancu din Comloș și Tule Toaderă din Valea*

²⁴ *Ibidem*, p. 160.

²⁵ *Ibidem*, p. 115.

²⁶ *Ibidem*, p. 196.

²⁷ *Ibidem*, p. 102.

Neagră (...)", dar și pe filele unui Molitvelnic: „Nemții au luat Timișoara 1717, Robitau tătarii țara Hălmașului și iau tăiat curuți la Hărdajul Serbici și au pierit căpitanul din Ineu Meletie. Scrisam au Ioan Popovici Muncăanul când am locuit în satul Dieci 1760 mai 20”²⁸.

O însemnare dintr-un exemplar de la Oradea al Psaltirii în versuri (Iași, 1673) o menționează pe Maria Tereza: „În anii 1742, în luna lui februarie, s-au arătat pe Ceriu [o] stea și nu era ca alte stele, ce avea din stea înainte sul luminat ca o suliță. Și aceasta a fost într-o întie an a crăirei, ce era craiu Țării Ungurești, Mariia Terezia, fata lui Carolu și al șasele, împăratului Romei”²⁹.

Pe exemplarul de la Voievozi a Cazaniei lui Varlaam – Carte românească de învățătură (Iași, 1643), fila 218, apare însemnarea: „Scrisam eu, Popa Lup din varmeghia Sătmariului, [din] sat(ul) pre nume Țicău, în anul 1774, luna iunie 27, la [sărbătoarea] Sf[ă]ntului Mare Mucenic Pantelimon, în zilele Craiesii Maria [Tereza]”³⁰.

Exemplarul de la Oradea al Psaltirii în versuri (Iași, 1673) conține pe fila 165 o însemnare care vorbește despre moartea Mariei Tereza: „Anul 1778, de când au umblat lăcustele întie. Iară când s-au răposat Mariea Terezia au fost anii 1781”³¹.

Răscoala lui Horea (1784) este un alt eveniment istoric consemnat pe fila 147 a exemplarului din Corbești a *Noului Testament* (Bălgrad, 1648): „Când au ars curțile domnilor din Țara Ardealului și în Țara Austriacă au fost ano 1785” sau într-un *Triod* (Rîmnic, 1782): „La anul 1786 au vinit robii trăgând șăicile pă Murăș, a decă acei, care au avut să otrăvească pe împăratu, mitropolitul ungurilor și grofi, cei mari, și veți istorisi, și la toți au pus lanțuri în Miniș și păgrumaz până au murit”³².

Fenomene meteorologice și epidemii

O altă categorie de însemnări vizează informații despre fenomene meteorologice neobișnuite și despre răspândirea în cadrul comunității parohiale a unor epidemii.

²⁸ Elena Rodica COLTA, „Însemnări de pe cărți vechi românești, documente ale veacurilor trecute”, în *Ziridava*, 1979, p. 1072.

²⁹ Florian DUDAȘ, *Vechi tipărituri românești din Țara Bihorului*, I, p. 133.

³⁰ *Ibidem*, p. 61.

³¹ *Ibidem*, p. 131.

³² Elena Rodica COLTA, „Însemnări de pe cărți vechi românești, documente ale veacurilor trecute”, p. 1073.

Astfel, aflăm că: „În anul 1771, iulie 11 zile, au fost o ploaie atâta de rece și frig iera, cât multă marhă au murit pe câmp, de răceală și frigul care le era” - fila 3, exemplarul de la Oradea al Paliei de la Orăștie (1582) sau că: „Anul 1782 , avgust în 10 zile, au venit o mulțime de lăcuste, și atâtea era(u) la pădure(a) de [la] Sent Ianoș cât mulți copaci s-au dejghinat de greotatea lăcustelor”³³.

Este sugestivă însemnarea de pe fila 2 a Paliei de la Orăștie (1582), exemplarul de la Oradea, care prezintă cutremurul din anul 1786: „Anul 1786, septemvrie în 8 zile, sara la 7 ceasuri, s-au arătat pe ceriu despre amiazăzi, pe subt nor, ca și Soarele și s-au luminat pe tot locul ca de foc, s-au cutremurat pământul la Orade(a) Mare”³⁴.

Concluzii

Însemnările înscrise pe marginile cărților de cult românești folosite în comunitățile parohiale din Țara Crișurilor, în secolele XVII-XVIII, constituie adevărate trăiri de viață și de sentimente umane, fapt ce le deosebește de stereotipia documentelor de cancelarie, care, foarte rar, lasă loc exprimării spontane a trăirilor celui ce le redactează. Pentru că stilul lor de redactare nu se supune unor canoane riguroase sau unor formule rigide de cancelarie, ajung până la noi spiritul și trăirile unor oameni care prin însemnările lor au confirmat importanța scrisului. Un număr mare de preoți, dascăli sau țărani simpli au semnat pe filele cărților și ale vechilor manuscrise, spre aducere aminte, dovedind astfel, urmașilor lor, rolul cărții în luminarea poporului. Însemnările arată sugestiv destinația cărții, dovedind folosirea ei neconținută în decursul timpului încadrul comunităților românești pentru învățătură creștină și lectură³⁵.

Referințe bibliografice:

1. ADAM CHIPER, Marieta, *Vechi însemnări românești ca izvor istoric*, București, Edit. Silex, 1996;
2. COLTA, Elena Rodica, „Însemnări de pe cărți vechi românești, documente ale veacurilor trecute”, în *Ziridava*, 1979, p. 1059-1081;

³³ Florian DUDAȘ, *Vechi tipărituri românești din Țara Bihorului, I*, p. 32.

³⁴ *Ibidem*, p. 32.

³⁵ Florian DUDAȘ, *Manuscrisele românești medievale din Crișana*, Timișoara, Edit. Facla, 1986, p. 169.

3. CORNEA, Paul, *Introducere în teoria lecturii*, București, Edit. Minerva, 1998;
4. DUDAȘ, Florian, *Vechi tipărituri românești din Țara Bihorului*, I, Timișoara, Edit. de Vest, 2007;
5. DUDAȘ, Florian, *Manuscrisele românești medievale din Crișana*, Timișoara, Edit. Facla, 1986;
6. FÎNTÎNARU, Teodora, *Însemnări pe cărți ca formă de paratextualitate*, disponibil pe: [http://www.diacronia.ro>indexig>details](http://www.diacronia.ro/indexig/details) (accesat la: 26.06.2019);
7. LANE, Philippe, *Periferia textului*, Iași, Edit. Institutului European, 2007;
8. ȘTREMPPEL, Gabriel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, București, Edit. Academiei RPR, 1959.